

Liite: Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennusperintökohteet: kohdekuvaukset, Lammi.

Lähde: Rakennettu Häme – Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö. Toimituskunta: Lauri Putkonen, Kirsi Kaunisharju ja Minna Seppänen. Hämeen liitto ja Rakennustieto Oy. Hämeenlinna 2003.

LAMMI

1 Lammin keskiaikainen kivikirkko

Lammin kirkko ja seurakunta mainitaan ensi kerran 1420-luvulla. On kuitenkin ilmeistä, että seurakunta on varhaiskeskiaikaista perua.

Pyhälle Katariinalle nimetty harmaakivikirkko on rakennettu aikaisintaan 1490-luvulla. Muodoltaan se on suorakaiteinen pitkäkirkko, johon liittyy pohjoissivulla sakaristo ja eteläsivulla asehuone. Länsi- ja eteläpäädyn koristelut poikkeavat toisistaan. Päätyjen tiilikoristelu liittää kirkon Hollolan ja Vanajan kirkkojen tyyliin. Länsipäädyssä kiinnittyy huomio lisäksi isoon goottilaiseen pyöröikkunaan ja itäpäädyssä kauniisti profiloituun kuori-ikkunaan. Länsipäädyn harmaakivimuurauksen pinnassa on lisäksi kaksi myllynkiveä, mikä on varsin poikkeuksellista. Asehuoneen päätykolmiossa on ulkoinen saarnastuoli. Runkohuone oli alun perin suunniteltu holvattavaksi tiilisellä holvilla, mutta hanke ei toteutunut, vaan tilalle tuli lautainen tynnyriholvi. Sen sijaan sakaristossa on yksinkertainen tähtiholvi ja asehuoneessa ristiholvi.

Vuonna 1918 kirkon sisätilat ja katto tuhoutuivat tulipalossa. Korjaustyön suunnitteli arkkitehti Usko Nyström. Entinen lautaholvi korvattiin teräsbetoniholvilla. Seinät ja holvi koristeltiin taiteilija Bruno Tuukkasen rikasmuotoisilla kalkkimaalauksilla. Alttarikappi on taiteilija Johan Friedlin veistämä. Vuonna 1920 valmistunut korjaus suoritettiin muinaistieteellisen toimikunnan valvonnassa ja se antaa omaperäisen kuvan ajan restaurointipyrkimyksistä. Viimeisin, arkkitehti Virpi Tervosen suunnittelema korjaus valmistui 2002.

Kirkon vieressä sijainnut kolminivelinen puinen kellotapuli tuhoutui myös vuoden 1918 palossa, ja se korvattiin uudella perinteisen mallisella vuonna 1920. Lammin kirkkomaata ympäröi vanha kiviaita. Kiviaidan vierellä on muurattu hautahuone.

Lammin kirkko on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

2 Lammin museot, kirkonkylä

Lammin kotiseutumuseo, joka on erikoistunut pellava- ja sahtiperinteen esittelyyn, on sijoitettu vuonna 1888 rakennettuun tiiliseen lainamakasiiniin. Vanhempi, vuonna 1834 rakennettu hirsinen lainamakasiini on museon varastona. Museoalueella on myös vuonna 1964 rakennettu vaunuhalli, johon on sijoitettu maanviljelysneuvos Alfred Kordelinin ajokalukokoelma.

3 Kirkonkylän raittinäkymä

Lammin kirkonkylän asutus on sijoittunut neljän keskiaikaisen kylän – Hakkalan, Niipalan, Tirmulan ja Kirkonkylän – alueelle. Kirkon ympärille on muodostunut 1900-luvun kuluessa vilkas liikekeskus. Erityisesti sotien jälkeinen rakentaminen näkyy yhä taajamakuivassa, vaikkakin viime vuosikymmenten liikerakentaminen suurine pysäköintialueineen hallitsee paljolti näkymää. Lammin Säästöpankin toimitalo on 1940-luvulta (H. Siikonen), Lammin Osuuskaupan kahvila- ja leipomorakennus ja Vako eli Talouskauppa 1950-luvulta.

Myös kirkonkylästä Tanttilaan johtavan maantien varrella on säilynyt 1800- ja 1900-lukujen vaihteen asuin- ja liikerakennuksia. Näistä Kulmala on vanhimpia. Sen pohjoispuolella on vanha kunnansairaalan talo 1930-luvulta. Tien eteläpuolella on Hämeentien yhtenäinen omakotiryhmä 1950-luvulta. Samalta ajalta on kunnanlääkäriin talo Venhola. Hakkalan keskiaikaisen kylätontin tuntumassa on 1960-luvun yhtenäinen virasto- ja koulurakennusten alue – Pasaapelin koulu, Yhteiskoulu ja Lammin kunnantalo.

4 Turvala ympäristöineen, kirkonkylä

1930-luvulla tiilestä rakennettu entinen suojeluskuntatalo Turvala sijoittuu arkkitehtuuriltaan 20-luvun klassismin ja 30-luvun funktionalismin välimaastoon. Rakennus on nykyisin kokoontumis- ja juhlaikäytössä. Turvalan vierellä on urheilukenttä. Seuratalon ympärillä on asuin- ja liikerakennuksia sotien jälkeiseltä ajalta. Pohjoispuolella on Lammin Yhteiskoulun puinen rakennus 1930-luvulta. Arkkitehti Toivo Salervon suunnittelema rakennus on toiminut myöhemmin rukoushuoneena.

5 Tirmulan–Ylänäisen kulttuurimaisema

Tirmulan kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1374, ja myöhäiskeskiajalla siitä muodostui rälssisäteri. Kartano jaettiin 1840-luvulla kolmeen osaan Sipilään, Jaakkolaan ja Mattilaan. Näistä Sipilä sijaitsee vanhalla kylätontilla.

Ylänäisten kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1448. Tirmulan ja Ylänäisten kylien viljelykset muodostavat tasapainoisen kulttuurimaiseman, joka ulottuu Pikku-Pappilaan saakka. Asutuksen ajallisesta syvyydestä kertoo uhrikivi peltoaukean länsilaidalla.

Sipilän tila on 1800-luvulla toiminut käräjä- ja majatalona. Uusrenessanssityylinen päärakennus on 1900-luvun alusta. Rakennusryhmään kuuluvat lisäksi vanha kivinavetta ja luhtiaitta.

Ylänäisten Eskolan ja Mattilan tilojen rakennusryhmä muodostaa peltoaukean keskellä tiiviin kokonaisuuden. Molempien päärakennukset ovat 1800-luvulta.

6 Pikku-Pappila, Ylänäinen

Lammin seurakunnan kappalaisenpappila, Vähä-Lemola, on nykyisin yksityisessä omistuksessa. 1860-luvulla rakennettu päärakennus on tyyllisesti lähinnä myöhäistä uusklassismia. Pihaa rajaavat päärakennuksen lisäksi väentupa ja pitkä aittarivi.

7 Oiten kylän kulttuurimaisema

Oiten (perusmuoto Oinen) kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1408 ja kylän naapurina sijainnut kirkkoherranpappila vuonna 1435. Ylisen Viipurintien varrella olevan kylän tonttimaa on yhä tiiviisti rakennettu, mutta rakennuskanta on paljolti uusiutunutta. Paavolan ja Suntialan tiloilla on vanhoja rakennuksia. Ympäröivä viljelymaisema on kauniisti polveilevaa.

Kirkkoherranpappilan kaikki rakennukset purettiin 1970 rakennettaessa Helsingin yliopiston Biologista asemaa. Vain vanha puisto kertoo keskiajalta periytyvästä pappilan paikasta. Biologisen aseman itäpuolella on linnamäki, joka on mahdollisesti rautakauden aikainen puolustus- tai pakolinna.

8 Ylinen Viipurintie

Jo rautakaudella käytetty yhteys Hämeen ja Karjalan välillä raivattiin keskiajalla yleiseksi tieksi. Ylinen Viipurintie muodosti pitkään tärkeän yhteyden Hämeen ja Viipurin linnojen välillä. Lammilla tie seurailee nykyistä Lahden–Tampereen valtatieä Tuuloksen puolelta Tanttilaan, jossa se haarautui Jahkolaan ja kirkonkylään. Ylempi tielinja teki mutkan nykyisen työväentalon (rakennettu 1910-luvulla) kohdalla ja yhtyi alempaan tielinjaan Oiten kylän kautta. Tie kulkee halki vanhojen kulttuurimaisemien. Tanttilassa se sivuaa vanhaa kylätonttia sekä lähellä sijaitsevaa Kalailan kylätonttia.

9 Ylempi Viipurintie eli Suuri Savontie

Yliseltä Viipurintieltä johti toinen keskiaikainen yleinen tie Asikkalan kautta Savoan. Tämä Suuri Savontie oli yhdysside Hämeen linnan ja Olavinlinnan välillä.

10 Jahkolan kyläasutus

Ylisen Viipurintien ja Lammin kirkolle johtavan tien risteyksessä sijaitseva Jahkolan kylä mainitaan Padankallio-nimisenä vuonna 1374. Kylän keskustassa sijaitsee Jaakkolan talouskeskus, jonka mansardikattonen päärakennus on 1830-luvun alusta. Talon rakennuttaja Adam Jaakkola muistetaan toimeliaana talonpoikana, joka uudisti maataloutta ja harrasti kirjallisuutta. Paavolan päärakennus on vuodelta 1846. Silpolan tilan tuuhea pihapuisto on iäkäs.

11 Kauppila, Ronni

Ronnin kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1435. Kauppila on entinen ratsutila, jonka omistajat tunnetaan vuodesta 1504. Nykyisin Kauppilan alueella toimii Pääjärven kuntoutuskeskus. Kauppilan puinen päärakennus rakennettiin vuonna 1770 alkuaan taitekattoiseksi. 1800-luvun alkupuolella se muutettiin satulakattoiseksi, ja 1883 sitä jatkettiin nykyiseen mittaansa. Kolmikerroksinen, hirsinen viljamakasiini on rakennettu 1800-luvun puolivälissä. 1800-luvun jälkipuolella makasiiniin kerättiin käräjäjyvät. Päärakennusta ympäröi englantilaistyylinen puisto.

12 Vanhankartanon kulttuurimaisema

Ormajärven itärannalla sijaitseva Vanhakartano (Gammalgård) on Lammin vanhinta asuttua seutua kuten maantien varresta löytynyt rautakautinen (800-luvun) Honkalinin kalmisto ja uhrilähde osoittavat.

Rautakautista alkuperää on ilmeisesti myös kartanon puistossa rannalla sijaitseva ns. miekanhiontakivi. Vanhakartano on vanhaa rälssiä, ja nimi esiintyy nykyisessä muodossaan jo 1453. Vanhankartanon kaksikerroksinen puinen päärakennus on rungoltaan 1700-luvulta. Nykyiselle paikalleen se siirrettiin vuonna 1892, ja vuosina 1937–39 rakennus uusittiin arkkitehtien Carl Frankenhauserin ja Marianne Granbergin suunnitelman mukaan. Kartanon päärakennusta ympäröi puutarha ja puisto, joka jatkuu puistometsänä kuntoutuskeskuksen mäelle. Rantaan johtava tammikuja on istutettu 1905 ja maantielle johtava koivukuja vuonna 1894.

Maantien toisella puolen, vanhalla kartanontontilla on talousrakennusten ryhmä, jossa kivinavetta on vuodelta 1894. Myös punamullatut työväen asuinrakennukset ja aitta ovat 1800-luvulta.

Vanhankartanon ympäristö on erittäin edustavaa viljelymaisemaa, jota sekä kartanon oma että Kivismäen koivukuja halkovat.

Vanhankartanon kulttuurimaisema on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

13 Kivismäen kartano ja kulttuurimaisema, Vanhakartano

Kivismäen kartano on osa entistä Vanhaakartanoa, josta se erotettiin vuonna 1818 Terra Nova -nimisenä. Kartanon kaksikerroksinen päärakennus on rakennettu kahdessa vaiheessa. Alakerta on ilmeisesti 1700-luvulta, ja yläkerta on lisätty siirron yhteydessä. Suuri lasikuisti lienee 1800-luvun keskivaiheilta. Kartanon toinen, mansardikattoinen asuinrakennus on siirretty nykyiselle paikalleen vuonna 1820. Rakennus on perimätiedon mukaan Vanhankartanon entisen päärakennuksen siipi 1760- tai 1770-luvulta. Lisäksi rakennusryhmään kuuluu kolmas asuinrakennus, pakaritupa, 1800-luvun alkupuolelta. Talousrakennuksista mainittakoon harmaakivinavetta 1800-luvun keskivaiheilta, kaksikerroksinen aitta, aittarivi ja viljamakasiini.

Päärakennusta ympäröivä englantilaistyylinen puisto on 1800-luvun alkupuolelta. Laajaa Vanhankartanon kulttuurimaisemaa halkoo kilometrin pituinen koivukuja.

Kivismäen kartano ja kulttuurimaisema on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

14 Mainiemen kuntoutuskeskus

Mainiemen kuntoutuskeskus toimii samalla paikalla, jossa Lammin reservikomppanian (Hämeen 25. reservikomppania) kasarit sijaitsivat vuosina 1883–1899. Kasarmin aikuisia rakennuksia ovat alipäällystön asuinrakennus, ns. vääpelin talo ja komppanian päällikön asuin- ja toimistorakennus, molemmat täysin muutettuja, sekä kolme ruutikellaria. Alueen keskellä kohoava kivinen asuntolarakennus vuodelta 1927 on arkkitehti Martti Paalasen suunnittelema. Se ilmentää aikansa klassisistista arkkitehtuuria.

Mainiemen kuntoutuskeskus on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

15 Sankolan kyläasutus

Ormajärven itärannalla Sankolan kylässä on säilynyt kappale vanhaa kyläasutusta Ali-Vilppulan tilan kohdalla. Neljän vanhan talonpoikaistilan rakennukset muodostavat tiiviin, nauhamaisen ryhmäkylän. Tienpinnan nostaminen on muuttanut perinteistä raittinäkymää.

Juurisen (Nuuttila) punainen päärakennus on vanhimmilta osin 1700-luvulta.

Simonsgårdin (Ali-Vilppula) päärakennus on 1800-luvulta.

Rajamäen (Vilppula) pitkänurkkainen hirsinen päärakennus on 1700-luvun lopulta.

Lehtopellon (Ali-Nuuttilan) päärakennus on 1900-luvun alusta.

Koivikko, jossa toimi pitkään Sankolan posti ja kauppa, on vanhimmilta osin 1700-luvun hirsirakennus. Se sijaitsee kyläkeskuksesta pohjoiseen tien varrella.

16 Porkkalan kartano ja kulttuurimaisema

Porkkalan kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1374, mutta on ilmeistä, että Ormajärven rannalla on ollut asutusta jo pakanallisella ajalla. Porkkalan kartano on vanhaa rälssiä ja sen omistajaluettelo on vaikuttava. 1400-luvulla se oli Tavastien suvun asumakartanona. Uuden ajan alussa Porkkala kuului Fincke-suvulle ja 1600-luvulla Horn-suvulle, jonka edustajat eivät enää asuneet kartanossa. Kartano sijaitsi aiemmin puolisen kilometriä koilliseen nykyisestä paikasta, jonne se siirrettiin vuonna 1804. Kaksikerroksinen puinen päärakennus on rakennettu 1820-luvulla. Nykyinen ulkoasu on 1800- ja 1900-lukujen vaihteen tienoilta. Kivinavetta on rakennettu vanhimmilta osin vuonna 1825. Päärakennusta ympäröi kaunis englantilaistyylinen puisto. Puiston reunassa on erikoinen tornillinen huvimaja 1850-luvulta. Kartanon ympärillä levittäytyy laaja

viljelymaisema, jota halkoo 600 metriä pitkä koivukujanne.

Ormajärveä kiertävän maantien varrella on Porkkalan kansakoulu vuodelta 1904. Alakoulurakennus on 1930-luvulta.

Porkkalan kartano ja kulttuurimaisema on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

17 Lieson kylä

Lieson vanha kylä sijaitsee Kuohijärven eteläpuolella. Kylätontteja on ollut alkuaan kaksi, toinen Lamminjärven itärannalla, toinen Uotilanmäellä. Alueella on säilynyt varsin paljon vanhaa talonpoikaista rakennusperinnettä. Lieson kylän kulttuurihistorialle antaa oman sävynsä 1900-luvulla harjoitettu täysihoidolatoiminta ja kesäasutus. Vanhoja 1800-luvun asuinrakennuksia on mm. Pietilässä, Mökkälässä, Kylä-Ranttilassa, Simolassa sekä Laaksolassa. Viimeksi mainittu on ollut 1930-luvulta taiteilija Werner Åströmin huvilana ja ateljeena, mistä kertovat suuret moniruutuiset ikkunat. Muutossuunnitelmat laati 30-luvulla taiteilija Uno Alanko. Pietilän 1840-luvun vanha talo lienee kunnan vanhin tiilestä muurattu asuinrakennus.

Lieson 1920-luvulla valmistunut koulurakennus on rakennettu Toivo Salervon mallipiirustusten mukaan. 1920-luvulta on myös Tollikonlahden rannalla sijaitseva Lieson meijeri, joka oli aikanaan tunnettu juustoistaan.

18 Karhula, Karhula

Karhulan tilan puinen päärakennus on vuodelta 1890. Kivinen karjarakennus on vuodelta 1860 ja siis pitäjän vanhimpia. Rakennusryhmään kuuluu lisäksi työväen asuinrakennus sekä luhti- ja jyvääitta.

19 Kuurikan kulttuurimaisema

Kuurikka on ollut vauras kylä jo 1400-luvun alkupuolella. Kostilaan johtavalta tieltä avautuu kaunis viljelymaisema. Vaahailan jugendtyylinen päärakennus on 1900-luvun alusta. Kukkolan tilan kivinavetta on erään tiedon mukaan vuodelta 1841. Pihapiirissä on lisäksi vanha luhtiaitta.

20 Kostilan kulttuurimaisema

Kostilan kylä on ollut asutettu viimeistään 1400-luvun keskivaiheilla. Perinteistä rakennuskantaa kylässä edustaa Laurilan tilan punamullattu rakennusryhmä. Myös Iso-Ranttilassa (Isola) on vanhaa rakennuskantaa. Kuurikan kylään kuuluvalla Kaijalan tilalla on erikoinen aitta. Kostilan kansakoulu on 1900-luvun alusta ja muutettu nykyiseen asuunsa 1950-luvulla. Kostilan kylän maisemakuva on pienijakoista ja vaihtelevaa.

21. Ylänteen kylä

Ylänteen kylän keskiaikaisperäinen kylätontti on säilynyt asuttuna vanhan maantien varrella. Kylän läpi virtaavassa joessa on ollut mylly, saha ja sähkövoimala. Kylän vanha koulu vuodelta 1930 on rakennettu Toivo Salervon mallipiirustusten mukaan.

22 Evojoen kulttuurimaisema, Iso- ja Vähä-Evo

Evojoen varrella on ollut myllyjä varmuudella jo 1400-luvulta. Vähä-Evon kylätontti sijaitsee Ekojärven kaakkoisrannalla Muusan talon paikkeilla. Muusan päärakennus on 1900-luvun alusta. Jokivarren maisemakuva on vaihtelevaa. Perinteistä rakennuskantaa on Ämmämäen juurella.

Alueen kaakkoisosassa on Kinnaskosken vanha 1800-luvun sotilastorppa, joka on vuorattu päreillä. Myös lähellä sijaitseva vanha myllytila Koskela on säilyttänyt 1800-luvun piirteensä.

Vähä-Evon maamiesseuran talo on 1930-luvulta.

23 Ekojoki, Nuhkala

Ekojoen tilan kaksi hirsistä asuinrakennusta ja talousrakennukset muodostavat tasapainoisen kokonaisuuden. 1800-luvulla rakennetussa päärakennuksessa on suuri moni-ikkunainen kuisti, joka kertoo tilalla harjoitetusta täysihoidolatoiminnasta.

24 Porraskosken voimala ja kylämiljö

Porraskosken kunnallinen sähkölaitos on perustettu vuonna 1921. Sen toiminta loppui 1987. Vanha voimalarakennus patoineen, hoitajan asuinrakennuksineen ja koskimaisema muodostavat kiinnostavan

nähtävyyden.

Porraskosken kylän suhteellisen tiivis rakennuskanta on pääosin 1900-luvun alkupuolelta. Maatalousrakennusten lisäksi kylässä on vanhoja kaupparakennuksia sekä koulu 1900-luvun alusta.

25 Ali- ja Yli-Matoniemi

Matoniemen uudisasutus syntyi 1700-luvun lopulla Kuohijärveen pistävän Porrasiemen tyveen. Tämä yksinäistalo jaettiin kahteen tilaan 1800-luvulla. Ali-Matoniemen pitkä, komean kuistin somistama päärakennus on 1900-luvun alusta. Yli-Matoniemen kookas päärakennus on 1860-luvulta, korotus 1930-luvulta. Rakennuksessa on toiminut täysihoitola.

26 Evon metsäopisto ja valtionpuisto

Vuonna 1856 määrättiin Iso-Evon kruunun liikamaa kruununpuistoksi. Evon metsäopisto perustettiin vuonna 1858. Opetus alkoi 1862 ja jatkui vuoteen 1908, jolloin korkein metsäopetus siirrettiin Helsingin yliopistoon. Vuonna 1876 Evossa aloitti metsänvartijakoulu, myöhemmin vuodesta 1922 metsäkoulu, vuodesta 1892 kalastuskoeasema ja kalanviljelylaitos sekä vuodesta 1945 riistantutkimusasema. Evon metsäopisto on nykyisin Hämeen ammattikorkeakoulun Evon yksikkö, josta valmistuu metsätalousinsinöörejä. Riista- ja kalatalouden tutkimuslaitokseen kuuluvat kalantutkimusasema ja riistantutkimusasema.

Koulualueen keskellä on tulipalossa tuhoutuneen vanhan koulurakennuksen kivijalka. Vanhinta rakennuskantaa edustavat vuonna 1862 valmistuneet ruokalarakennus ja Niemelän asuinrakennus, jotka on suunniteltu intendentinkonttorissa. Postitalo on vuodelta 1876, oppilasasuntolat Rustholli ja Saarela vuodelta 1892.

Opistoalueelta pohjoiseen sijaitsevan kalastuskoeaseman vanhimmat rakennukset ovat vuodelta 1893.

Evon valtionpuistojen erikoiset metsämaisemat vaihtelevat koskemattomista aarnialueista puistomaisiin, istutettuihin metsiköihin. Alueella on säilynyt lukuisia vanhoja kruununtorppia ja metsänvartijan tiloja. Näitä ovat mm. Taka-Evon Mustajärvi, Syrjä, Valkjärvi ja Vappula sekä Iso-Evon Patamäki, Joutsjoki ja Juupinmaa, jotka muodostavat arvokkaan kulttuurimaisemakokonaisuuden. Vanha tie halkoo tätä pienijakoista maisemakuvaa.

Evon vanhoja metsäkämppejä ovat Rieskan ja Ruuhijärven kämpät.

Evon metsäopisto ja valtionpuisto ovat valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö. Alueen keskeiset vanhat rakennukset on suojeltu valtion rakennusten suojelusta annetun asetuksen nojalla.

27 Pelto-Huostila, Tanttila

Pelto-Huostilan kivinavetta on perimätiedon mukaan Lammin vanhimpia. Isännän kertoman mukaan se on 1700-luvun lopulta. Kaunismuotoinen jyväänta on vuodelta 1806. Tienristeyksen pohjoispuolella on Tanttilan vanha kylätontti, eteläpuolella Hasilan vanhat talousrakennukset. Myös Appolan tilan rakennukset muodostavat edustavan ryhmän peltoaukean itäreunassa.

28 Syrjäntaustan kylä ja kulttuurimaisema

Ensimmäinen varma maininta Syrjäntaustan kylästä on vuodelta 1448. Toisaalta kyläalueella oleva Sarapuun uhrilähde ja uhrikivi viittaavat huomattavasti vanhempaan asutukseen. Syrjäntaustan keskiajalta periytyvä kyläkeskus on jakotoimituksista huolimatta säilynyt varsin tiiviinä. Vanha Raitinristi on kylän keskus. Seppälän tilan vanhat rakennukset reunustavat raitinäkymää. Eheimpänä on säilynyt Papulan pihapiiri.

Kyläkeskuksesta syrjässä sijaitsee Soilan tilan rakennusryhmä, jossa pitkä päärakennus on vuodelta 1901. Syrjäntaustan koulu perustettiin 1908. Jugendtyylinen koulurakennus vuodelta 1915 on arkkitehti Birger Brunilan suunnittelema.

Syrjäntaustan kylä ja kulttuurimaisema on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

29 Kurkijärven–Montolan kulttuurimaisema

Kurkijärven kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1374 ja Montola 1455, joten seutu on ilmeisesti asutettu jo 1300-luvun kuluessa. Erityisesti Montolan kylä on maisemallisesti ympäristöstään poikkeava voimakkaasti polveilevien rinnepeltojensa vuoksi. Alhaalla jokilaaksossa on kylän vanha myllypaikka. Perinteistä

rakennustapaa edustaa Turengin tien varressa sijaitseva vanha kauppa- ja asuinrakennus Heikinmäki. Hervolan päärakennuksessa 1920-luvulta on jugendin tyylipiirteitä. Kurkijärven kylän maisemaan liittyy Kurkijärven kartano puistoineen.

Kurkijärven ja Montolan kulttuurimaisema on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

30 Kurkijärven kartano ja kulttuurimaisema

Kurkijärven kartano on uutta rälssiä. Se muodostettiin 1620-luvulla. Kartanon puinen, empiretyylinen päärakennus on mahdollisesti 1840-luvulta. Talouspihan puolella on kaksi vanhaa työväen asuinrakennusta. Päärakennusta ympäröi tuuhea englantilaistyylinen puisto.

Kurkijärven kartano ja kulttuurimaisema on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.

31. Kataloisten nuorisoseurantalo

Kataloisten jugendtyylinen nuorisoseurantalo on rakennettu 1905. Alkuaan hirsipintaisen rakennuksen ulkoasua on myöhemmissä korjauksissa yksinkertaistettu. Tien toisella puolen on kylän nahkurin puotina toiminut Leivonmäki.

32 Kataloisten kylä ja kulttuurimaisema

Kataloisten kylä lienee saanut pysyvän asutuksen 1300-luvun alkupuolella. Ensi kerran se mainitaan lähteissä vuonna 1374. Kylän sivuitse kulkee keskiaikaisperäinen Turenkiin johtava maantie. Lähellä tienristeystä on Äijälän tiilisten ja puisten talousrakennusten mielenkiintoinen ryhmä. Kylän itäosassa on Kippamäen vanha itsellisuusalue, jossa punamullatut tuvat reunustavat raittia. Keskiaikaisperäinen asutus oli keskittynyt Äijälänmäen itärinteelle. Kylän nykyinen vanhaan Turengintiehen ja Poikmetsäntiehen tukeutuva kyläasutus on seurausta 1900-luvun alkupuolella toteutetusta isojaon järjestelystä. Tältä ajalta on säilynyt mm. Kylä-Mattilan ja Ali-Brusilan pihapiirit. Äijälän lähellä on Raitalan mansardikattoinen rakennus vuodelta 1924.

Erillään muusta kyläasutuksesta on Hakoisten kartanoon aiemmin kuulunut Hakainperän tila, jonka vanhempi asuinrakennus on ilmeisesti 1700-luvulta. Hyvin säilyneen rakennuksen ulkoasu on 1800-luvulta. Kataloisten tiilinen, vaaleaksi rapattu koulurakennus on 1930-luvulta.

33 Pakkaselan–Poikmetsän kulttuurimaisema

Pakkaselan ja Poikmetsän kylien pienijakoiset viljelykset sivuavat kapeina kaistoina Poikmetsän tietä. Pakkaselanjärven molemmiin puolin kertovat Kaskenmäki- ja Kulomäki-nimet seudun kaskiperinteestä. Suurin osa asutuksesta keskittyy peltoaukealle, jonka solmukohtana on Poikmetsän ja Kättälän teiden risteyksessä sijaitseva keskiajalta asuttu kylätontti. Maisemaa luonnehtivat eri asutusvaiheiden synnyttämät rakennusryhmät, joille on tyypillistä pitkänomaiset talonpoikaistalot. Perinteistä rakennuskantaa on säilynyt useilla tiloilla.

34 Riikosen kulttuurimaisema

Riikosten kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1448. Kylän rakennukset sijaitsevat erillään pitkin maantien vartta. Kylällä on toiminut Ylöstalon saha ja höyrymylly sekä tiilitehdas.

Maantieltä avautuu kaunis näköala kumpuilevaan viljeltyyn laaksoon.

Näsäkän tilan puinen päärakennus on vuodelta 1900. Hirsinen väentupa on päärakennusta vanhempi ja tiilinen karjasuoja on vuodelta 1902. Pihapuisto ja puutarha ovat puutarha-arkkitehti Paul Olssonin suunnittelema.

Ylöstalon jugendtyylinen päärakennus on vuodelta 1910. Ylöstalo on vanha kievaripaikka. Pihapiirissä on tiilisiä talousrakennuksia 1900-luvun alkupuolelta.

Alastalon vanha asuinrakennus on vuodelta 1880.

Riikosten tiilinen kansakoulurakennus on vuodelta 1916.

Riikosten nuorisoseurantalo Tapiola on muurattu sementtitiilestä 1900-luvun alkupuolella. Tyyllisesti se muistuttaa vanhempaa Kataloisten seurataloa.

35 Seppälä, Arrankorpi

Seppälän tilan pitkä päärakennus on vanhimmilta osin vuodelta 1808, suuri lasiveranta on 1900-luvun alusta. Kivinavetta on vuodelta 1890. Pihapiiriin kuuluu lisäksi vanha luhtiaitta.

36 Koivukehän kylä

Koivukehän kylässä on perinteistä rakennuskantaa Alastalon tilalla, jossa on hirsipintainen vanha päärakennus, sekä Ylä-Rekolan tilalla, jossa on vanha luhtiaitta sekä yksinäisaitta.

37 Mommilan–Hietoisen kulttuurimaisema

Mommilan ja Hietoisen kulttuurimaisema edustaa Lammilla poikkeuksellisen laajaa viljelystasankoa. Paljaaksi hakattu Langinmäki jakaa peltoaukean. Maisemakokonaisuuden keskellä sijaitsee Mommilan kartanoalue.

Muita yksittäisiä, kulttuurihistoriallisesti kiinnostavia rakennuksia ovat Mommilan kirkko, Mommilan tiilinen kansakoulu vuodelta 1903 (laajennus 1923) sekä Teuron tilan mahtava tiilinautetta, jonka maanviljelysneuvos Kordelin rakennutti vuonna 1911. Mommilan kartanon vaiheisiin liittyvä Alfred Kordelinin muistomerkki sijaitsee tien varressa Hausjärven puolella Teurosta jonkin verran etelään paikalla, jossa hänet murhattiin marraskuussa 1917.

Mommilan ja Hietoisen kulttuurimaisema on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

38 Mommilan kartano ja kulttuurimaisema

Mommilan kartano on vanhaa rälssiä ja käsitti alun perin kolme rälssitilaa, jotka yhdistettiin 1600-luvun jälkipuoliskolla. Kartanon nimi oli Hietoinen 1700-luvulle saakka. Vuonna 1903 kartanon osti maatalousneuvos Alfred Kordelin. Kordelinin aikana Mommila oli peltopinta-alaltaan maan suurimpia tiloja.

Mommilan kaksikerroksinen puinen päärakennus on vuodelta 1859. Alkavaa uusrenessanssia edustavaa rakennusta on arveltu lääninarkkitehti C.A. Edelfeltin piirtämäksi. Järvenpuoleista julkisivua koristaa kaksikerroksinen vilpola. Pienempi piharakennus on päärakennuksen ikäinen. Samoin kaksikerroksinen hirsinen viljamakasiini ja suuri tiilinautetta ovat tältä ajalta. Kaksikerroksisen työväen asuinrakennuksen alakerta on tiettävästi 1700-luvulta. Päärakennusta ympäröivä puisto on viime vuosisadalta.

Mommilan kartano on valtakunnallisesti arvokas kulttuuriympäristö.

39 Mommilan kirkko

Mommilan puinen rukoushuone on rakennettu Mommilan kartanon isännän G. von Schantzin toimesta. Rukoushuone valmistui vuonna 1904, ja kartanon silloinen omistaja, Alfred Kordelin, hankki sille kirkkoprivilegit. Kirkon hautausmaa on Koiniemessä.

Mommilan kirkko on osa valtakunnallisesti arvokasta kulttuuriympäristöä.